

ZIYA GÖKALP'İN SOSYOLOJİSİ

Prof. Dr. Ünver GÜNAY

— Giriş : Sosyal Reform ve Değişiklik İhtiyacı ve Sosyoloji :

Bilindiği gibi sosyoloji, uzun bir hazırlık dönemini müteakip, ancak yakın zamanlarda ve Batı'da ortaya çıkmış, genç bir ilim dalıdır. Bu disiplinin tarihine kısa bir göz atış, onun Batı'da müstakil bir bilgi kolu haline gelmesi hadisesinin, aslında Batı'nın o zamanki toplum yapıları, hayat düzeni ve normlar sisteminin değişmesi ihtiyacına sıkı sıkıya bağlı olduğunu bize öğretmektedir. Rönesans ve Reform hareketleri, Büyük Coğrafi keşifler, ilim ve teknikte kaydedilen fevkalâde ilerlemeler ve bunlara paralel olarak gelişen sanayileşme ve şehirleşme hareketleri ile birlikte ortaya çıkan ve giderek yaygınlık ve kuvvet kazanan toplumsal yenilik ve değişiklik arayışları ve bu meyanda ortaya atılan fikir cereyanları, toplumların çeşitli istihalelere paralel olarak karşılaştıkları sosyal yapı problemlerinin aydınlatılması ve çözüm yollarının aranması görevini yüklenmek üzere yani bir ilim dalının yani sosyolojinin kurulmasına imkan vermiştir.

Batı'da sosyoloji ilminin kuruluşu ile orada sosyal reform ve değişiklik ihtiyacı arkasındaki bu bağlantının bir benzerini, Ülkemize sosyolojinin girişi ile sosyal değişme ve reform problemlerimiz arasındaki münasebette de bulmak mümkündür. Hakikaten, etkileri giderek bütün dünyayı saran modern medeniyetin ilerlemeleri karşısında, dönemin Türk-İslam dünyası ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu, bilhassa XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında gayet şiddetli bir şekilde yaşanan bir sosyal bunalıma düşmüş olup; bu bunalıma çözüm arayan ve bunun yolunun sosyal bir reformdan geçmesi gerektiğini düşünen dönemin Osmanlı mütefekkirleri, devrimci ve reformcu düşüncelerinin nazari temellerini, Batı'da sosyal gerçekliklerin müsbet bilimi olarak ortaya çıkan ve onların sosyal yapı ve değişme problemlerinin hâl tarzlarının aranışı vazifesini üstlenmiş bulunan Batının yeni bilimi yani sosyoloji üzerine temellendirmeye meyletmişlerdir.

— Türkiye’de Sosyal reformcu. İki sosyoloji; Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp.

Yeni hayatı yeni bilimin kılavuzluğunda arayan dönemin Osmanlı mütefekkirlerinden iki tanesi, Ülkemize sosyoloji biliminin girişi ve gelişmesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır ki, bunlar Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp’tir. Her ikisi de Ülkemizde, Fransız sosyolojisinin iki mühim ekolünün temsilciliğini yapmışlardır.

Prens Sabahattin, Le Play ekolüne bağlanmış ve onun özellikle adem-i merkezîyetçilik ve ferdi teşebbüs fikirlerinin, çökmekte olan İmparatorluğun meselelerine çözüm getireceğini savunmuştur. O’nun bu konudaki fikirlerinin esasını «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?» adlı kitabında bulmak mümkündür.

Ziya Gökalp ise, Comte-Durkheim ekolünün Ülkemizdeki temsilcisidir ve denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir köprü teşkil eden intikal devresinin en etkili mütefekkirlerinden birisi olarak Gökalp, memleketimizde sosyoloji ilminin yerleşmesi bakımından en önemli ve etkili isimdir. Hattâ Gökalp, kendi deyimi ile «Ümmet» yapısından «millet» yapısına geçiş döneminde Türk uygarlık ve kültürünü en yeni sosyoloji kurallarına göre kurmak ideali ile millî tipin esaslarını belirlemeye çalışırken, fikirlerini toplum biliminin verilerine göre düzenleyip onunla en çok bütünleştirmeye çalışan mütefekkiridir ve bunu yaparken de O, bir yandan Türkiye Cumhuriyetinin manevî mimarlarından birisi olmak, öte yandan da Türk toplumunun yapısına uygun düşen millî bir sosyolojinin temellerini atmak başarısını göstermiştir. Nitekim, sosyoloji, Batı’da ortaya çıkışını müteakip fazla bir gecikme olmaksızın Türkiye’ye girerken, Gökalp’in sayesinde, Üniversitelerimizin ders programlarına konulmuştur. Aynı şekilde, bugün İlahiyat Fakültelerimizin programlarında yer alan ve sosyolojinin bir alt dalı olarak bilinen din sosyolojisinin Ülkemizdeki ve hattâ modern dönemin tüm İslam dünyasındaki ilk ciddi temsilcisi de Ziya Gökalp olmuştur. Bilindiği gibi, Onun İstanbul Darülfünunda ilerlemiş öğrencilerine verdiği din sosyolojisi dersleri «İlm-i İctima-i Dini» adı altında taşbasması olarak yayınlanmış bulunmaktadır.

— Orijinal Bir Düşünür ve Sosyolog Olarak Gökalp :

Sosyolog Ziya Gökalp, Ülkemizde Comte -Durkheim sosyoloji ekolünün sadece bir temsilcisi olarak kalmamıştır. Gökalp’in sos-

yolojisi üzerine en ciddi araştırmalardan birini gerçekleştirmiş bulunan Orhan Turkdoğan'ın ifadesine gore O, Durkheim ekolünün metodoolji sistemini toplum yapımızın tarihi gelişimine uygulayarak, Durkheim sosyolojisinin Turkiye'de bir uzantısını gerçekleştirmiş (1) ve milli bir Turk sosyolojisinin temellerini atmıştır. Öyle ki, Sosyolog N.ř. Kosemihal'e gore Gokalp, en aşağı Durkheim okuluna bağlı dünya çapındaki sosyologlar kadar orijinaldir (2). Nitekim Gokalp ile İngiliz Tarih Felsefecisi Arnold Toynbee arasında sosyal değişme açısından dikkate değer bir ilmi karşılaştırmayı gerçekleştirmiş bulunan Turk bilim adamı Halil İnalıcık'a gore, Gokalp sosyolojisi, dinamik sosyoloji ve özellikle de Turk kültür değişmeleri açısından bu gün bile önemini korumaya devam etmektedir (3). Nihayet, yine Gokalp sosyolojisi üzerinde ciddi yetle duran araştırmacılar Niyazi Berkes'e gore Gokalp «Batı'nın en tannımış sosyologlarının (meselâ Max Weber) ve İşlm Tarihi bilginlerinin (rnek : I. Goldziher) fikri seviyesinden hiç de aşağı olmayan analiz gücüne sahip bir düşünür ve sosyologtur (4).

— Gokalp'te Sosyoloji'ye İlginin Doğuğu ve Gelişmesi :

Aslında Gokalp, hayatının çok geçen yaşlarından itibaren kendisini toplum meselelerine vermiştir. Bununla birlikte, onun Batı düşüncesi ve özellikle de Durkheim sosyolojisi ile teması 1909 da Selanik'e İttihat ve Terkki Cemiyetinin Diyarbakır şubesi delegesi olarak gitmesinden sonra olmuştur. Bu derneğin kurduğu lisenin üretim proğamına, ülkemizde ilk olarak sosyoloji dersini koydurmuş ve bu dersin okutulmasını da bizzat üzerine almıştır. Bu dönemde O'nun A. Fouille, H. Bergson, G. Tarde ve E. Durkheim ile ilgilenmeye başladığı görülmektedir. Bir yandan fikri gelişiminin tabii bir sonucu olarak, öte yandan da yaşadığı dönemin bir bunalım, hızlı sosyal değişme ve intikal dönemi olması sebebiyle, Gokalp'in sosyal olaylara bakış ve onları izah tarzında zaman içersinde bazı değişiklikler ve farklılıkları gözlemek mümkündür. Zira, ülkenin acil i ve dış meselelerine bir an önce zm bulma ihtiyaı, bir düşünür ve reformcu olarak Gokalp'i ister istemez zamanla meselelere daha değişik şekillerde

(1) O. Turkdoğan, Ziya Gokalp sosyolojisinde Bazı kavramların Değerlendirilmesi, İstanbul, 1972, s. 8.

(2) N.ř. Kosemihal, Durkheim sosyolojisi, İst., Remzi Kitabevi, 1971, s. 6.

(3) Bk. H. İnalıcık, «Sosyal Değişme, Gokalp ve Toynbee», Turk. Kültürü, 1965, III, Sayı: 31, s. 433.

(4) N. Berkes, Turkiye'de ağdaşlaşma, s. 389.

çözüm aramaya götürmüş olmalıdır. Nitekim 1910-1911'li yıllarda Gökalp, Fransız filozofu A. Fouillée'nin kuvvet-fikirler (idées-forces) nazariyesine şiddetle bağlı görünmektedir. O derecede ki, bu dönemde Gökalp, İslam tasavvufunun en büyük isimlerinden olan Muhiddin Arabî'nin tasavvuf felsefesindeki «Makamları» ve onun «âyân-ı sabite» anlayışını Fouillée'nin kuvvet-fikirler doktrini ile açıklamakta ve Muhiddin Arabî'yi, Sufiye'nin «Zevk» ile ulaştıkları sezgi hallerini akılla ifade etmek suretiyle tasavvufla felsefeyi uzlaştıran reformcu olarak görmektedir (5). Zaten Gökalp, tasarrufa olan bu ilgisini daha sonraki dönemde, fert/cemiyet düalizmini aşmak üzere ortaya attığı «ictimai tasavvuf» nazariyesi ile sürdürmüştür.

Esasen Gökalp, daha Selânik'e gitmeden önce de sosyoloji ile ilgilenmiştir ve bu dönemdeki fikirlerine bakıldığında o henüz ne Fouillée'yi, ne Bergson'u nede Durkheim'i tanımaktadır. O dönemde sosyal olaylara bakış tarzının ve sosyoloji anlayışının, henüz gelişiminin başlangıçlarında olduğu bellidir. Bu dönemde Gökalp, çocukluğunda babasının teşviki ile geniş alâka duyduğu Namık Kemal'in etkisindedir ve sıkı bir Osmanlıcılık taraftarıdır. Diyarbakır gazetelerinde yayınlanan ilk yazılarında onun bu temayülü açıkça görülmektedir (6). Nitekim Gökalp, İlm-i İctima adını verdiği sosyolojiyi, muhtelif ve muhtelit unsurlardan müteşekkil «Osmanlı Milleti»nin bu unsurları arasındaki farklılıkları uzlaştırma yoluyla giderebilecek olan yepyeni bir bilgi kolu olarak görmektedir (7). Öyle anlaşılmaktadır ki Gökalp, daha Diyarbakır'da iken Pozitivizmin ve G. Tarde'in fikirlerinin etki dairesine girmiştir.

Buna karşılık Selânik dönemi ile birlikte onda, Tarde'in tesirlerinin azalmaya başladığı ve Fouillée, Bergson ve Muhiddin Arabî vasıtasıyla Gökalp'in Pozitivizmi aşmaya çalıştığı dikkati çekmektedir (8). Mamafih 1913'te İstanbul'a gidişini müteakip artık Gökalp, Durkheim sosyolojisinin iyice etki alanına girmiş bulunmakla birlikte, yine de ilk yıllarda Tarde sosyolojisinin tesirle-

(5) Bk. Tefvik Sedat, Muhiddin Arabî (Genç Kalemler, No: 3).

(6) Bk. C. O. Tütengil, Ziya Gökalp'in Diyarbakır Gazetesindeki İlk Yazıları, Türkiyat Mecmuası, 1954, C. XI, s. 153-156.

(7) Ziya Gökalp, «İlm-i İctima», Makaleler I, İstanbul, 1976, s. 48-49.

(8) Krş. H.Z. Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınevi, s. 304; U. Heyd, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1979, (Çev: K. Günay), s. 52-54.

rini devam ettirmiştir (9). Her halükârda, bütün bir farklılaşmalar ve değişmeleri müteakip, sosyolog Gökalp Comte-Durkheim ekolünün Ülkemizdeki tipik bir temsilcisi olmakla kalmamış, üstelik özellikle millî içtimaiyat araştırmaları ile Türk toplumunun yapısına uygun bir millî sosyolojinin esaslarını ortaya koymuş ve memleketimizde sosyolojinin sistemli bir ilmî disiplin olarak yerleşmesinde, onun ilmî araştırmaları ilk ve en önemli rolü oynamıştır.

— Gökalp'in Bilim ve Sosyoloji Anlayışı :

Gökalp'e göre dört çeşit ilim anlayışı mevcuttur ve bunlar: iskolastik, monist, pragmatist ve Plüralist ilim telâkkilerinden ibarettir. İskolastik telâkkiye göre ilim, daha önce hissi şekilde kabul edilen hakikatlerin, aklın istidlâl oyunları vasıtasıyla yeniden isbat edilmesinden ibarettir. Pragmatistlere göre ise, ameli bir faydayı intaç eden her fikir hâkikattir. Monistlere göre ilim tektir ve o da maddiyattan veya hayatiyattan ibarettir. Gökalp bu üç ilim telâkkisini reddetmekte ve dördüncü telâkki olan plüralist anlayışa bağlanmaktadır. Plüralistler ve özellikle de E. Boutroux'nun plüralizmi ile birlikte Gökalp, herbiri bir öncekinden daha karmaşık ve tekâmül kanununa uygun olarak daha gelişmiş olan madde, hayat, ruh ve cemiyet şeklinde kademeli dört gerçeklik alanı ayırdetmekte ve bu realite alanlarından herbirinin kendine has kanunları ve determinizminin bulunduğunu ve dolayısıyla onlardan herbirine mahsus olguları incelemek üzere dört türlü bilimin mümkün olduğunu ifade etmektedir ki, bunlar: «maddiyat» (Fizik - Kimya), «hayatiyyat» (biyoloji), «ruhiyyat» (Psikoloji) ve «içtimaiyyat» (sosyoloji)dir. Cansız maddenin substratumu olan fiziko-şimik bünye ile ilgili olayların incelenmesi fizik ve kimya bilimlerine aittir. Biyolojinin konusunu uzvî bünye, psikolojininkini ferdî ruhun substratumu olan dimaği bünye ve sosyolojininkini de içtimâî vicdanın substratumu olan sosyal bünye ile ilgili realitelerin incelenmesi oluşturmaktadır (10). Bir başka deyişle, Gökalp'e göre sosyoloji, varoluşla ilgili realitelerin en karmaşığı olan ve bu bakımdan gösterdikleri düzen büyük bir güçlkle gözlenebilen, ancak fizyolojik hayatın veya ferdî psikolojinin eseri olmayıp, temelinde içtimâî vicdanın yattığı sosyal bünye ile ilgili gerçekliklerin tâbi oldukları kanunları araştıran bilimdir.

(9) Bk. H.Z. Ülken, a.g.e., s. 306.

(10) Ziya Gökalp, Muhtelif İlim Telâkkileri, Yeni Mecmua, Sayı: 46.

Konuya insan açısından yaklaşıldığında, Gökalp'e göre sosyolojiyi, ictimaiyen ruhi olan hadiselerin ilmi diye tanımlamak mümkündür. Çünkü Gökalp, insanla ilgili hadiseleri «şuurlu» ve «şuursuz» şeklinde ikiye ayırmaktadır. İnsanda her zaman için şuursuz olan hadiselerin incelenmesi biyoloji ilmine aittir. Daima veya bazan şuurlu olan hadiseler psikolojik olaylardır. Gerçekte, psikolojik olaylar birtakım duygu, idrak ve hareket tarzlarından ibarettir ki, bunların bir bölümü ferde uzviyetin telkin ettiği duygu ve davranışlardır. Bu bakımdan Gökalp onlara ferdiyen ruhi hadiseler demekte ve bu subjektif psikolojik olayların incelenmesini psikolojiye bırakmaktadır. Buna karşılık, Gökalp'e göre, fertlere mensup oldukları ictimai zümrelerin telkin ettiği idrak ve amel tarzları ise ictimaiyen ruhi hadiselerdir ve işte sosyolojinin konusunu bu sonuncu grup olayların incelenmesi teşkil etmektedir (11).

— Gökalp ve Durkheim :

Esasen, Baltacıoğlunun da belirttiği gibi (12), Gökalp'in yaptığı bilim hizmetlerinin en önemlilerinden biri de, birçoklarınınca tek kaynaklı sanılan insan ruhunun iki kaynaklı olduğunu göstermesidir. Buna göre, insanın ruhu ferdiyeti ile şahsiyetinden oluşmaktadır. Fert psikolojisinin kaynağı organizmadır. Buna «şuur» diyoruz. Şahsiyet psikolojisinin kaynağı ise toplumdur. Buna da «vicdan» adı verilmektedir. Batı dillerinde, meselâ Fransızcada bu iki mefhumun karşılığı «conscience»tir. Dolayısıyla orada şuurla vicdan arasında net ayırımlar yapan kavramlar gelişmemiştir. İnsan hem soyunun ve hem de tarihinin örneğisidir. Ferdiyet olmayınca şahsiyet de olmuyor. Halbuki şahsiyet olmayınca ferdiyet olabiliyor. Görüldüğü gibi şuur ve vicdanı birbirinden dikkatle ayıran Gökalp, daha sonra da onları ferdiyet-şahsiyet münasebeti ile insanda birleştirip bütünleştirmeye çalışmaktadır (13). Esasen, Fındıkoğlu'nun belirttiğine göre (14) Gökalp Durkheim'den sadece mühlhemdir. Öyle ki, Durkheim başka bir diyarda kendisinin bu tarzda anlaşılmasına hayret eder.

— Gökalp'te Sosyal Realite Kavramı :

Öte yandan sosyoloji anlayışı temelinde Comte-Durkheim, gelenekteki pozitivist, determinist ve açıklayıcı bilim ve sosyoloji

(11) Z. Gökalp, Makaleler, VIII, «Milli İctimaiyat», I, s. 110.

(12) İ. H. Baltacıoğlu, Ziya Gökalp, İstanbul, 1966, s. 35-36.

(13) Ziya Gökalp, Yeni Mecmua, Sayı: 1.

(14) Z. F. Fındıkoğlu, Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim, İstanbul, 1955, s. 7.

telâkkisine bağlı bulunan Gökalp, genellikle sosyoloji kavramlarının açıklanmasında ve bunlara dayanarak sosyal gerçekliği anlayışında Durkheim'den ayrılmaktadır. Hakikaten, meselâ Durkheim, sosyal gerçekliği, ferdi ruhlardan tamamen ayrı görmekte ve onu psikolojik gerçekliğe dayandırmamaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere Gökalp de, sosyal gerçekliği ferdi ruhlardan aynı görmekle birlikte, yine de sosyal gerçekliğin ferdiyet üzerine bina olduğunu ifade etmek suretiyle Durkheim'den ayrılmaktadır. Esasen Gökalp, insanın dört ayrı gerçekliği de ifade ettiği kanaatinde. Bu anlayışa göre, insandaki bu gerçeklik dört katlı bir binaya benzemektedir; en alt katta fiziko-şimik gerçeklik yer almakta, onun üzerinde biyolojik gerçeklik, üçüncü katta psikolojik ve en üst katta da sosyal gerçeklik yer almaktadır. İlim usûlü bu apartmanın müşterek giriş kapısına benzetilirken, her bir dairenin özel giriş kapıları ise dört ayrı ilim dalının kendilerine has metotlarını temsil etmektedirler. Her bir kat kendinden bir öncekinin üzerine inşa edilmiş olmakla birlikte ondan tamamen ayrıdır (15).

— Ma'serî Vicdan :

Gökalp'in Durkheim'den ayrıldığı bir başka nokta da maşerî vicdan anlayışıdır. Aslında, sisteminde Durkheim'in sosyolojik nazariyeleri ile Bergson sistemini birleştirdiğini ifade edenler olduğu gibi Durkheim ve Tarde'in birbirine zıt görüşlerini uzlaştırdığından ve nihayet Durkheim ile Bergson'u derinliğine tedkikten sonra Durkheimci telâkkide karar kıldığından (16) söz edenlerin bulunduğu Gökalp'in sosyoloji nazariyesinde, Durkheim sosyolojisinin bel kemiğini teşkil eden anahtar mefhumlardan biri olan (*conscience collective*) «ma'serî vicdan» terimi önemli bir yer işgal etmektedir. Durkheim, ekonomi, san'at, eğitim, ahlâk, hukuk, din ve siyaset gibi toplum olaylarını gerçek olaylar olarak görmekte ve onların kaynağını «ma'serî tereği» lere bağlamaktadır. Durkheim'in «representations collectives» (kollektif tasavvurlar) adını verdiği ve Gökalp'in de «maşerî tereğiler» şeklinde tesmiye ettiği bu hadiseler ise temelde sosyo-psikolojik vakalardan ibarettirler. Daha doğrusu Gökalp'in deyişi ile onlar maşerî vicdan da doğan şuurlu idraklerden başka birşey değildirlir. Şu hale gö-

(15) H. Celkan, Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi, İstanbul, Milli Eğitim Bak. Yay., 1989, s. 34-35.

(16) T. Çağatay, «Ziya Gökalp», H. Frayer, İctimai Nazariyeler Tarihi, Ankara, 1968, s. 377.

ra, toplum olaylarını anlayış ve açıklamada Durkheim'den mühem görünen Gökalp, bilhassa «millî vicdan» telâkkisinde Durkheim'in kolektif şuur kavramına özel bir değer vererek onu Durkheim'den çok daha ileriye götürmüştür ve toplum hayatında bu mefhumu Durkheim'inkinden daha büyük bir yer vermiştir.

Gökalp'in Yeni Mecmua'da yayınlanan «ihtilât ve İctima» başlıklı özlü yazısında, toplum olaylarını fiziko-şimik hadiselerdeki ihtilât ve ictima vakıalarına benzeterak açıklamaya çalışması da dikkate değerdir. Tüm sosyal tezahürlerin ictimaî vicdanın eseri olduğunu ifade eden Gökalp, hayatın fiziko-şimik hadiselere eklenen bir gerçeklik merhalesi olduğunu belirtmektedir. Gökalp'e göre ferdî şuur, hayatî uzviyetlerden doğmuştur ve onlarda şuursuz uzviyetlerde bulunmayan «ben» duygusu mevcuttur. İşte ferdî ruh, bu duygudan ibarettir. Ferdî ruhların karşılıklı etki ve tepkilerinden ictimaî vicdan doğar. İctimaî vicdanda, ferdî şuurdaki haz duygusundan tamamen farklı özel bir zevk bulunmaktadır ki, Gökalp buna «vecd» adını vermektedir. Vecd halinin olumlu ve olumsuz şekilleri mevcuttur ve aslında insandaki estetik, ahlâkî ve dinî duygular, ictimaî vicdanın bu özel vecdinden kaynaklanırlar. Zaten bizzat toplum dediğimiz şey de, kendini tertip eden fertlerden değil, fakat bu fertlerdeki müşterek duygulardan, müşterek iradelerden, müşterek düşünelerden yani müşterek vicedandan ibarettir ki, Gökalp ona «maşerî vicdan» adını vermektedir. Nitekim Gökalp'e göre, fertlerin bir araya gelip bir toplum meydana getirmeleri onların karışmasıyla değil fakat kaynaşmasıyla olur. Bu kaynaşma, kimyada suyun oksijenle hidrojenin karışmasıyla değil de kaynaşmasıyla oluşması gibidir. Bu oluşum sonucu ortaya çıkan su, artık oksijenle hidrojenin bir karması değildir. Çünkü su, onlardan çok farklı özelliklere sahip yepyeni bir varlıktır. Kaynaşma, onların herbirine mahsus özellikleri alıp götürmüştür. Bu tür bir yaratıcılık biyoloji ve toplum âlemlerinde de mevcuttur. Böyle olduğu içindir ki, insanlar ictima halinde ferdiyetlerini tamamen unuturlar ve ruhlarını ihtilât zamanında mevcut olmayan lâtif bir heyecan istilâ eder. İşte Gökalp, ictimâ halindeki bu heyecana «vecd» adını veriyor. Gökalp'e göre bu vecdî coşkunluk hangi fikri bir hâle gibi kuşatırsa ona bir «mekûre» mahiyetini verir. Böylesine bir ictima halinde artık, sen ve ben şeklindeki ferdî duygular ve idrâklar kaybolur ve onların yerini mefkûre suretinde ruhumuzda uyanan yeni temayüller kaplar.

İctimaî vicdan, toplum hayatında farklı şekil ve derecelerde tezahür eder. İşte mefkûreler, maşerî vicdanın en şiddetli teza-

hür şekilleri olan galeyanlı coşkunluk halleri olup, onlar toplumu geleceğe iten fikrî hamlelerdir diyen Gökalp, böylece Durkheim'in kollektif şuur anlayışını, kendi sosyoloji sistemi içersinde ondan çok daha değişik manâlar ve istikâmetlerde yorumlamasının yeni ve değişik örneklerini bize sunmaktadır.

— Metodoloji Problemi :

Aslında, Gökalp de Durkheim gibi, sosyolojiyi bir bakıma ictimai zümre ve müesseselerin ilmi olarak görmekte ve yine Durkheim gibi, Gökalp de ictimaileşme hadisesinin kaynağını, başlangıçta dinden ve dinî zümreleşmeden aldığını, öteki sosyal müesseselerin gelişme yoluyla birer birer bu kökten ayrıldığını düşünmektedir. Buna karşılık, bu görüşün sosyal zümreler ve müesseselere tatbiki ve muhtevalandırılması söz konusu olduğunda, Durkheim ve Gökalp sosyolojileri birbirlerinden tamamen ayrılmaktadırlar. Durkheim sosyolojisinin temel problemi, modern Batı'nın sanayi medeniyetinin meydana getirdiği sosyal değişmelerin tedkiki ve bu yolla Batı toplumuna yeni bir nizam verecek olan evrensel ahlâkî prensiplerin araştırılmasıdır. Ziya Gökalp'in temel problemi ise çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine geçiş döneminde Türk toplumunun sosyal bütünleşme ve istihale probleminin halli meselesidir. Durkheim kendi meselesinin halli için Avusturalya, Afrika, Asya ve Amerikanın ibtidai kavimlerinin hayatı ve kültürüne, Gökalp ise eski Türk toplumu ve kültürüne yönelmiştir. Durkheim sosyolojisinin ana mihveri sınıf mücadelesi, ahlâk ve düzen meseleleridir. Gökalp sosyolojisinin mihveri ise millet ve terakki meselesidir. Bu bakımdan da Gökalp'in, Durkheim'in asla meşgul olmadığı sosyal hadiselerin tedkikine yönelmek suretiyle ondan ayrıldığını ve kendi orijinal düşünce sisteminin inşasına giriştiğini ısrarla belirtmeliyiz (17).

Nitekim, toplumların ve sosyal müesseselerin tâbi oldukları kanunları araştıran mücerret ilme «mukayeseli ictimaiyat» adını veren Gökalp, her bir milletin kendi harsını ve sosyal müesseselerini tedkik edecek ilme de «milli ictimaiyat» adını vermekte ve Türk Milli ictimaiyatını, Türk milletinin tarihi ve aktüel hayat unsurlarından istihraç edecek ve onun geleceğine şekil verecek tarzda tasarlamaktadır. Bu bakımdan Gökalp, Durkheim sosyolo-

(17) N. Berkes, «Ziya Gökalp'in sosyolojisi», Yurt ve Dünya, 1941 sa. 11, s. 291-292.

jinin bir çok usulünü benimsemiş olmakla birlikte, metotla ilgili birçok konularda Durkheim'den ayrılmakta ve milli sosyolojinin metodolojisini orijinal bir şekilde oluşturma yolunu tutmaktadır. Nitekim, Gökalp'in İctimaiyat mecmuasındaki «Milli İctimaiyat» isimli makalesi, sosyolojinin kullanacağı metodlarla, bunların Türk Toplumunun incelenmesinde ne şekilde uygulanacağı hakkında oldukça muhtevalı ve orijinal bilgi ve görüşleri içermektedir. Buna göre, tearif metodu, tenakür metodu, te'lif metodu, istişhad metodu, milletin tipinin (enmuzec) tayin metodu ve ihşaiyat metodu Gökalp'in milli sosyolojisinin başlıca araştırma usulleridirler. Temelinde Türk Toplumunun kültürünü ve sosyal müesseselerini tarihi bir perspektiften hareketle incelemeyi hedeflediği anlaşılan bu metodolojinin yukarıda sayılan tekniklerinden tearif usulü, Gökalp'e göre, bir milletin birbirine uymayan müesseseleri arasındaki örf'e uygun ortak noktalarının bulunması esasına dayanmaktadır. Tenakür metodu, aynı medeniyet zümresine mensup milletlerin müesseseleri arasındaki zıtlaşmaları ortaya koyacaktır. Bir milletin içindeki birbirine uyuşmayan zümrelerin örfle ortak hale getirilerek birleştirilmesi te'lif usulü ile olacaktır. Gökalp, istihraç metodu adını verdiği anket tekniğinin sadece bir milletin normal tiplerindeki milli vicdanı açığa çıkarabileceğini düşünmektedir. Halbuki istişhad metodu adını verdiği usulle o, milli vicdanın dâhi, kahraman ve ârif gibi büyük adamlardaki yüksek tecellilerinin anlaşılabilceğini iddia etmektedir. Milletlerin tarihin çeşitli devrelerinde ve halihazır dönemdeki tipinin tayini, o millette ve o tipte bulunması gereken örf ve müesseselerin neler olacağını bilinmesine imkân verir. İhşaiyat usulü ise, sosyal olayların yani kıymet hükümlerinin nüfuz ve kuvvetini ölçmemize imkân verir.

Gökalp'in temelinde tarihi olan bu milli ictimaiyat metodolojisi aslında toplumun müesseselerinin tarihinin sosyolojik kanunlara göre tedkiki amacına yöneliktir. Esasen Gökalp'in tekâmülcü bir sosyoloji anlayışına sahip olması, onun hadiselere tarihi perspektiften yaklaşmasını zorunlu kılmıştır. Böylece, Türk toplumunun geçmişten günümüze kadar geçirdiği gelişim safhalarını inceleyen Gökalp, geleceğin Türk toplum yapısına nasıl şekil verilmesi gerektiğini araştırmıştır.

— Toplum Tasnifleri ve Hars/Medeniyet İkilemi :

Toplumları iş bölümü açısından «İlkel» ve «Müteazzi» şeklinde ikiye ayıran Gökalp, kültürel gelişme açısından da onları aşiret,

kavim, ümmet ve millet şeklinde dörtlü bir tasnife tâbî tutmaktadır. Gökalp tekâmülcü bir görüşle yaptığı bu tasnifte «millet» adını verdiği en son ve en mütekâmil zümre çeşidinde tezahür eden bağılıkların toplamını «kültür» olarak kabul ediyor. Sonra da kültürü «hars» ve «medeniyet» şeklinde ikiye ayırıyor. Kültür mefhumu ve onun hars ve medeniyet şeklindeki bu ikili ayrımını Gökalp sosyolojisinde temel bir rol oynamakta ve onun düşünce sisteminin en orijinal yönlerinden birini teşkil etmektedir ki, bu husus Gökalp'i Durkheim'den ayıran en önemli noktalardan biridir (18). Gökalp her milli topluluğun kendine has kültür unsuruna «hars», bir çok komşu milletlerle müşteriken geliştirdiği kültür unsuruna da «medeniyet» diyor. Gökalp'e göre, «hars» milli, medeniyetse beynelmileldir. Fertler, mensup oldukları sosyal zümrenin telkin ettiği idrak ve emellere «anane» denir. Anane; dini, ahlâkî, hukukî, ilmî, lisanî, bedîî, iktisadî, v.s. kısımlara ayrılır. Geçmişteki menseleri itibariyle birbirlerine bağlı olan ananelerin toplamı «medeniyet»tir. Buna karşılık «örf» harsa dahildir. Beynelminel bir karakter arz eden medeniyet, aslında ilim, teknik ve san'attan ibarettir. Millî bir hüviyete sahip bulunan hars ise güzel san'atların, ahlâkın ve hukukun temelini oluşturur. Her milletin hayatında biri medeniyet ötekisi de hars olmak üzere iki ana unsur mevcuttur. Bu iki unsurun muayyen bir rölasyonda birleşmesi, toplum hayatının gelişmesini sağlar. Milletın harsı, çeşitli medeniyetlerden unsurlar almak suretiyle beslenir. Kültüründe hars unsuru güçlü olan millet kuvvetli ve sağlamdır. Buna karşılık, millet kültüründe medeniyet unsurunun nisbeti arttıkça, hars unsuru ve dolayısı ile de toplumun bünyesi zayıflar.

— Sistemati kBir Sosyal Değişme Nazariyesine Doğru :

Bilindiği gibi, Gökalp'in bu fikirleri ve özellikle de millet hayatında harsı ön planda tutup medeniyeti ikinci plana itmesi tenkit edilmiştir (19). Mamafih Gökalp'in nazariyesine göre aslında hars ve medeniyetin belli bir dozda birleştirilebileceği ve bunun da bir milletin gelişmesinin temel prensibi olduğunu hatırlatmak gerekir. Nitekim Gökalp, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında ciddi bir sosyal bunalımına düşen Türk milletinin kültüründe hars ve medeniyet arasındaki bu ahengi ve dolayısı ile de sosyo-kültürel gelişmeyi sağlamak üzere, kendisinin mukayeseli ve millî ictimaiyat adını verdiği sosyoloji araştırmalarına gi-

(18) Krş. T. Çağatay, a.g.y., s. 375.

(19) Bk. U. Heyd, a.g.e., s. 75-81.

miş; bu maksatla önce hars ve medeniyet unsurlarını mukayese ederek, toplumların ve sosyal müesseselerin tâbi oldukları tabii kanunları araştırmış; müsbet ilim hüviyetini kazandığına inandığı bu olabildiğince muhtevassız kanunları, modern hayat ve faaliyetin bütün kollarına uygulayarak, modern mânadaki sosyal müesseselerin herbirinin tarifini ve fonksiyonlarını tasvire çalışmış; sonra da bu modern hayata ve modern medeniyete uygun ancak muhtevassız sosyal yapı ve müessese kalıplarını milli hars ve kültür muhtevaları ile doldurmaya yönelmiştir. Bu maksatla en eski Türk Tarihi, dini, devleti, ailesi, esatiri ve folklorundan başlayarak Türk Kültür tarihinin günümüze kadarki tüm derinlik ve genişliği içersinde tedkiki, Gökalp'in milli sosyoloji araştırmalarının esasını oluşturmuş; böylece Çinden Anadoluya kadar Türk kitlelerinin değişmeleri hakkında fikir beyan eden Gökalp, Türk toplumu için sistematik bir sosyal değişme nazariyesi geliştirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte burada Gökalp'in sosyolojisini ve özellikle de Türk Toplumunun değişmesi ile ilgili nazariyelerini bütün teferruatı içersinde ele almak ve bir tahlil ve değerlendirmesini yapmak bu çalışmanın sınırları dışına taşmak olacaktır.

— Genel Değerlendirme ve Sonuç :

Mamafih burada, güçlü bir sistemci ve te'lifci düşünce yapısı ve kabiliyetine sahip olan ancak, sosyolog olmasının yanısıra sosyal reformcu yönü de ağır basan ve bu bakımdan toplumun düçar olduğu sosyal bunalım ortamında en büyük ve hayati meselelere suratle bir hal çaresi bulmak mecburiyetinde kalan Gökalp'in düşünce sistemi ve sosyoloji araştırmalarında, bizzat kendisinin tâbi olduğunu ifade ettiği Durkheim sosyolojisinin önemli bir metodolojisi prensibini oluşturan objektiflik esasına pek uymamış olduğuna ve acele genellemelere sürüklendiğine işaret etmek gerekir. Esasen Köprülü'nün de gayet yerinde olarak belirttiği üzere (20) sosyal reformcu Gökalp, aslında sosyolojiyi, Ülkenin bu hayati meselelerinin bir an önce çözüme kavuşturulması için ameli bir vasıta olarak telâkki etmiş görünmektedir ve bu bakımdan da esasında Gökalp sosyolojisini «milli bir ictimâî felsefe» denemesi addetmek daha uygun düşmektedir.

Her halükârda, tek yönlü sosyal tekamül düşüncesine dayalı XIX. yüzyıl sosyolojilerinin tipik bir temsilcisi olan Comte-Durk-

(20) Bk. T. Çağatay, a.g.y., s. 379.

heim ekolünün fazlaca tesirinde kalmış ve herşeyden önce kaynak yetersizliği ve acileyet sebebiyle hatalı genellemelere sürüklenmekten kendini kurtaramamış ve sonuçta sosyolojisi mücerret mefhumlara dayalı bir millî sosyal felsefe hüvviyetine yönelmiş de olsa, kanaatimizce Gökalp'in millî sosyolojisi, kelimenin en müsbet manâsı altında Ülkemizde ilk ve ciddi bir sosyoloji dene- mesidir ve bir çok bakımlardan orijinaldir. Gökalp, sadece Ülke- mize ilk olarak sosyolojiyi getirmekle ve Türk toplumunun yapı- sına uygun düşen millî bir sosyolojinin temellerini atmakla kal- mamış; Zimmerman'ın da ifade ettiği gibi (21), O'nun başlıca hi- potezi, Atatürk'ün önderliğinde Türkiye Cumhuriyetinin yaratıl- ması ile kuvveden fiile geçmiştir. Nihayet, İnalçık'ın da gayet ye- rinde olarak işaret ettiği üzere (22) özellikle dinamik sosyoloji ve Türk kültür değişimleri açısından Gökalp sosyolojisinin bu gün de önemini korumaya devam ettiğini ısrarla belirtelim.

(21) C. Zimmerman, Yeni Sosyoloji Dersleri, İst., 1964. s. 10

(22) İnalçık, a.g.y., s. 433